TARİHİN PEŞİNDE
-ULUSLARARASI TARİH ve SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ-
Yıl: 2014, Sayı: 12
Sayfa: 381-395

THE PURSUIT OF HISTORY
-INTERNATIONAL PERIODICAL FOR HISTORY AND SOCIAL RESEARCH-
Year: 2014, Issue: 12
Page: 381-395

YILDIRIM BÂYEZİD VE BİZANS İMPARATORU II. MANUEL (Osmanlıların İsfendiyaroğulları Üzerine Yapmış Oldukları Sefer Üzerinden Bir Değerlendirme 1391-1392)

Yahya BAŞKAN *

Özet

II. Manuel, 1391-1425 yılları arasında hüküm sürmüş bir Bizans İmparatorudur. Bizans'ın en sıkıntılı dönemlerinde İmparatorluk yapmış olan Manuel, küçük yaşlardan itibaren farklı devletlerde rehin olarak kalmıştır. I. Murad ve Yıldırım Bâyezid dönemlerinde Osmanlıların yanında rehin olarak bulunan Manuel 1391'de Osmanlıların yardımıyla İmparator olmuş, akabinde aynı senenin Haziran ayında Osmanlıların İsfendiyaroğlu coğrafyasına tertip etmiş olduğu sefere tabiiyet anlaşması gereği katılmıştır. Bu sefer esnasında dostlarına mektuplar kaleme almış, Anadolu ve Türkler hakkında bilgiler nakletmiştir. Manuel'in bu sefere iştirak etmiş olması Bizans'ı sıkıntıya sokmuş ve bazı tartışmaların artmasına sebep olurken, var olan Ortodoks-Katolik münasebetlerinin de hızlanmasına sebep olmuştur. Manuel'in bu seferi çerçevesinde mektuplarında geçmiş olan yer adları ve bazı isimlendirmeler makalemizde ele alınıp değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Manuel II, Bâyezid, Osmanlı, Bizans, Anadolu

YILDIRIM BAYEZID AND BYZANTINE EMPEROR II. MANUEL

(A Critical Evaluation Of The Ottoman Campaign Over The Isfendiyarogullari 1391-1392)

Abstract

Manuel II, reigned from 1391 to 1425, was a Byzantine Emperor who had relationship with Ottomans as well. Manuel II, was the Emperor during the most trouble some periods of Byzantine Empire, had lived under captivity in various states from early years of his life. He was the hostage of Ottoman Empire during the reign of Murat I and Yıldırım Bâyezid. He became Emperor in 1391 thanks to help of Ottomans and then he took part in the campaign, that Ottoman Empire launched into the lands of Candaroğlu, due to the allegiance treaty. During this campaign he wrote letters to his friends on Anatolia and Turks. Manuel's involvement in this campaign put Byzantine into trouble, and gave rise to start of legitimacy disputes in Orthodox Christianity.

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Malatya / Türkiye. ybaskan @hotmail.com

Key Words
Manuel II, Bâyezid, Ottoman, Byzantine, Anatolia

II. Manuel, 1391-1425 yılları arasında hüküm sürmüş, I. Murad, Yıldırım Bâyezid ve Çelebi Mehmed dönemlerinde Osmanlılarla münasebet içinde olmuş bir Bizans İmparatorudur. Edebi kişiliği ve Hıristiyan mezheplerinin (Ortodoks-Katolik) diyaloğu açısından da önemli bir isimdir. Manuel'in günümüz kamuoyunun dikkatini çekmesi Papa XVI. Benedict tarafından Regensburg'da 12 Eylül 2006'da yaptığı bir konuşmayla olmuştur. Papa konuşmasında, II. Manuel'in *"Bir Persli ile Diyalog"* adlı 1391'den sonra derlenmiş kitabından İslâmiyet'i eleştiren yedinci bölümünü aktarmıştır.[1] Bu aktarım, Manuel'in kamuoyunun gündemine gelmesine sebep olmuştur. Küçük yaşlarda Bizans sınırları dışına çıkan Manuel, hayatı boyunca farklı sebeplerle yapmış olduğu seyahatlerde dostlarına mektuplar kaleme almıştır. Bizans'la olan anlaşmalar çerçevesinde Osmanlıların yanında rehin olarak kalan II. Manuel, Yıldırım Bâyezid'le İsfendiyaroğulları üzerine yapılan sefere katılmıştır.[2] Bu sefer esnasında kaleme alınan mektuplar o devir Anadolu'sunun kuzey batısı için bir değer taşımaktadır. II. Manuel'in mektupları ile alakalı olarak oldukça fazla araştırma bulunmaktadır.[3] Bu çalışmada II. Manuel'in mektuplarını yeniden ele almak amacında değiliz. Daha evvel yapılmış olan çalışmalarda gözden kaçmış olan bazı noktalara dikkat çekmek, ima ile de olsa dönemin kaynaklarında Manuel ve Osmanlı münasebetleriyle ilgili kaydedilmiş olan bazı bilgileri ele alıp tartışmaya açmaktır.

Manuel'in hayatındaki en dikkat çekici husus, O'nun Bizans Devleti adına farklı saraylarda rehin olarak bırakılması olmuştur. Küçük yaşlarda başlayan bu durumun ilk örneğini babası İoannes'in Papalıkla yapmış olduğu görüşmelerde görmekteyiz. İoannes o sırada beş yaşında olan oğlu Manuel'i Avignon'daki Papalık sarayına rehin göndermeyi vaat etmiş, kendisi yükümlülüklerini yerine getiremezse Manuel orada kalacak, Papa'nın istekleri doğrultusunda öğrenim görecek ve evlendirilecekti.[4] Manuel on beş yaşında babası İmparator İoannes'in Osmanlılara karşı Macarlardan

---

1 Mehmet Görmez, "Hacı Bayram Velî, II. Manuel Palaiologos ve Papa XVI. Benedikt, Papa XVI. Benedikt'in Konuşmasının Tarihi ve İlmi Değeri Üzerine", *http://www.mehmetgormez.com/dosyalar /1_76047037_ 5857907.doc*; Judith Herrin, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 431.

2 Manuel'in sefere iştiraki ve sefer hak. Bkz. Levent Kayapınar, II. Manuel Palaeologos'un Mektuplarının Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi (1389-1402), (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. 9-12.

3 Elizabeth A. Zachariadou, "I. Bayezid ve Kadı Burhaneddin Arasındaki Çekişmede II. Manuel Palaiologos", (çev. M. Keçiş-Ş. Çeler), *OTAM*, Sayı 22, (Güz 2007), s. 213-224; L. Kayapınar, agt., s. 20-78; Murat Keçiş, "II. Manuel Palaiologos'un Mektuplarında Sultan Yıldırım Bayezid ve Osmanlılar", *TheJournal of Academic Social Science Studies VI\3*, March 2013, s. 301-320; Nevra Necipoğlu, *Byzantium Between The Ottomans And The Latins*, Camridge University 2009, s. 136-139; Siren Çelik, *The Letters of Manuel II Palaiologos (1350-1425)*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), The University of Birmingham, October 2012 (ilgili çalışmaya maalesef ulaşamadık); II. Manuel'in sadece kendi dostlarına gönderdiği mektupların dışında h. 814 tarihinde Mısır Memlûk Hükümdarına göndermiş olduğu bir mektubu da bulunmaktadır. Bkz. Ahmed bin Ali el Kalkaşandî, *Subh'ul A'şa VIII*, (nşr. Y. A. Tavîl), Kahire 1915, s. 124-126.

4 Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, (çev. B. Umar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 277; M. Keçiş, agm., s. 303.

yardım alabilmek için çıkmış olduğu yolculukta yer almıştır. Babası geri dönmüş, Manuel ise Macar sarayında rehin kalmıştır. Bizans ile Osmanlılar arasında yapılan tabiiyet anlaşması gereği Manuel, I. Murad ve Yıldırım Bâyezid dönemlerinde Osmanlı sarayında da rehin kalmıştır.[5]

II. Manuel, babası V. İoannes'in Şubat 1391'de ölmesi üzerine rehin olarak bulunduğu Bursa'dan kaçarak İstanbul'a vardı ve Bizans tahtına oturup İmparator oldu. Bu duruma çok hiddetlenen Yıldırım Bâyezid buna rağmen Manuel'in İmparator olmasına yardımcı oldu.[6] 1391 Mart'ında Osmanlıların yardımıyla İmparator olan Manuel, Osmanlıların kuzeybatı Anadolu'ya İsfendiyaroğulları üzerine tertip etmiş olduğu sefere[7] tabiiyet anlaşması gereği çağrılmış ve Haziran 1391'de yola çıkıp Osmanlı ordugâhına katılmıştır.[8] Manuel bu sefer esnasında, müşahedelerini, düşüncelerini ve hissettiklerini kaleme alarak dostlarına mektuplar göndermiştir. Bu mektuplar titiz bir incelemeyle George Dennis tarafından Grekçeleriyle birlikte İngilizce olarak yayımlanmıştır.[9] Bu çalışmada, Dennis neşri esas alınmıştır.[10] Manuel'in kaleme aldığı mektuplardan yaklaşık dokuz tanesi (14-22 arası mektuplar) Anadolu'dan (AsiaMinor) yazılmıştır. Özellikle din adamı arkadaşı Kydones'e yazmış olduğu mektuplar çoğunlukta olup bunlar Osmanlı tarihi bakımından önem taşımaktadır.[11]

Manuel, mektuplarında önceden kendilerine ait olan toprakların Türklerin eline geçmesine ve isimlerinin değiştirilmesine üzülmekte bu hüznünü de mektubuna yansıtmaktadır. Kydones'e yazmış olduğu 16. mektupta bununla ilgili olarak şunları söylemektedir; *"Şu an üzerinde bulunduğumuz ovalık alan, Romalıların yaşadığı ve hâkimiyet kurduğu o güzel zamanlarda/dönemlerde adı iyi bilinen bir yer olmalıdır. Ancak bugün durup da bu ismin ne olduğunu sormak, bir kurdun kanatlarına ne isim verildiğini sormaktan faksızdır, çünkü her halükârda bu konuda bize bilgi verebilecek herhangi bir kimse yoktur. Emin olunuz ki burada da birçok şehir vardır ancak hepsi de onları şehir yapan ihtişamdan, yani insandan yoksundurlar. Bu şehirlerin çoğu şimdi harabe olmuş durumdadır ve oradaki insanlar için bir zamanlar atalarının sahip oldukları yerleri*

---

5 L. Kayapınar, agt., s. 4-8; Manuel'in rehin kalmış olduğu yerlerle alakalı bkz. Stavroula Andrıopoulou, *Diplomatic Communication Between Byzantium And The West Under The Late Palaiologoi (1354-1453),* (yayımlanmamış doktora tezi), The University of Birmingham 2010, s. 195, 196; F. Leonte, agt., s. 2, 3.

6 II. Manuel'in Yıldırım Bayezid'in yanından kaçarak değil Sultanın bilgisi dahilinde Osmanlıların yanından ayrıldığı da ifade edilmektedir. Bu hususla alakalı tartışma için bkz. M. Keçiş, agm., s. 305.

7 Osmanlı-İsfendiyar mücadelesi için bkz. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK. Yayınları, Ankara 1991, s. 80, 81.

8 Nicol, age., s. 317, 318; JulianChrysostomides, *"11. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Bizans İmparatorluğu"*, *Türkiye Tarihi 1071-1453 I,* (ed. K. Fleet), Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 56.

9 George T. Dennis, *TheLetters of Manuel II. Palaeologus,* Harvard University, Washington 1977, s. 42-64.

10 Bu makalede kullanılan mektupların Türkçe çevirisi Yrd. Doç. Dr. M. Sibel DİNÇEL tarafından yapılmıştır. (Ankara, TOBB, ETÜ, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi).

11 II. Manuel'in mektuplarının edebi değeri ve muhtevaları hakkında değerlendirme için bkz. M. Keçiş, agm., s. 306-309.

bu şekilde görmek üzücü olmalıdır. Fakat buralar çok zaman önce tahrip edildikleri için geride hatırlanacak isimleri bile kalmamıştır. Aslında oradaki insanlara bu şehirlerin isimlerini sorduğum zaman bana şu cevabı vermişlerdir: "Bu şehirleri biz yok ettik ama isimlerini de zaman yok etti," dedikleri an bir hüzün seline kapılmış ancak hâlâ duygularıma hâkim olabilmem nedeniyle sessizliğimi de bozmamıştım. Ancak sizin de takdir edeceğiniz gibi, ne zaman ki bir şehrin antik isminden habersiz bir kişi çıkıp da orayı kaba saba ve kulağa garip gelen bir isimle adlandırmaya kalktı, o an gerçekten duygularıma hakîm olma isteğime rağmen yüksek sesle bir ah çektim ve üzüntümü güçlükle zapt edebildim. İtiraf etmek gerekirse, zât-ı âlînize dünyanın neresinde olduğumuzu tam olarak anlatabilmiş değiliz. Çünkü insan artık ismi bile unutulan yerleri nasıl tanımlayabilir ki?...Dolayısıyla burada en iyi ikinci seçeneği uygulayacak, yani zât-ı âlînizi, vakit geçirdiğimiz ve isimleri henüz yok olmamış/unutulmamış yerlerden geçireceğimiz, hayali bir yolculuğa çıkartacağız. O çok güzel, olağanüstü ve büyük Pompey (Taşköprü) şehrini duymuşsunuzdur; en azından eskiden güzelmiş, çünkü artık yıkıntılarından buranın neresi olduğunu anlayamazsınız. Şehir, bir nehrin kıyısına kurulmuş ve oraya taştan bir köprüyle geçiliyor ki köprü gerek boyutları, gerek güzellikleri ve gerekse maharetli inşasıyla bir dizi kemer altı yapısı ile bezenmiş. Gerçekten de bu şehir ve ondan geriye kalan muhteşem kalıntılar, Romalıların bu şehrin kurucusuna neden "Büyük" soyadını verdikleri konusunda, kazanılmış diğer zaferlerine oranla daha yeterli delil sunmaktadır. Solda ufukta Sinop ve öbür tarafımızda Kızılırmak olmak üzere, bulunduğumuz bu şehri ve Zeno şehrini arkamızda bıraktığımızdan beri güneşi rehberimiz yapıp günlerdir yürüyoruz."[12]

Mektuplarda zikredilen yer isimlerini, dönemin kaynaklarında geçen yer adlarıyla mukayese etmek konumuz bakımından açıklayıcı olacaktır. Manuel'in 16. mektubunda nakledilen yer isimleri şunlardır; *"Sinop, Zeno, Pompey, Kızılırmak* ve mektubun devamında geçen *Amnisos"*.[13] Manuel'in katılmış olduğu seferle ilgili olarak bilgi veren Osmanlı kaynaklarında zikredilen yer isimleri şunlardır; Osmanlı kaynaklarından Oruç Beğ şu malumatı nakletmektedir. *"(Bâyezid) andan sonra kalkdı Taraklı Borlı'ya vardı. Anı feth itdi. Andan Kastamonı'ya çıkdı. İsfendiyaroğlı kaçdı Sinob'a gitdi. Sonra elçi göndürdi sulh olındı. Kıvrım Beli'nden aşağasın sınur itdiler. Hicretin sene 797"*.[14] Neşrî'de şu kayıtlar mevcuttur; *"Kırk Dilim adlu bir yerde Hünkâr ile Kadı Burhabeddin'in bir vakı'ası olmışdı. Hünkâr Taraklı Borlı'ya çıkub anı fethidüb Kastamonı'ya varıcak Kötürüm Bâyezidoğlı İsfendiyar kal'adan çıkub Sinob'a kaçdı.*

---

12 Dennis, age., s. 42-50.
13 Dennis, age., s. 44; Manuel'in zikretmiş olduğu isimler genelde İsfendiyaroğulları arazisi içerisindeki yerlerdir.
14 *Oruç Beğ Tarihi*, (nşr. N. Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s.36.

Hünkâra ilçi gönderüb tazarrû idüb eyitdi… Sultan dahı rahm idüb Kıvrım Yolı'ndan (Belinden) aşağasın sınur tayin idüb…".[15]

II. Manuel'in mektuplarını yazmış olduğu tarihe ve sahaya en yakın kaynak Kadı Burhâneddin Ahmed namına kaleme alınan Esterebâdî'nin Bezm u Rezm isimli eseridir. Bu eserde şu bilgiler verilmektedir; *"Sultan'ın bayrağı Tangludağ'a varınca Maden Kalesi*'ni *Osmanlılara teslim ettiği haberi geldi. Osmancık Kalesi de Osmanoğlu'na teslim edildi. Osmanoğlu'nun Kuvaddaroğlu'na ait olan Kırk Dilim Kalesi'ni zorla aldığı haberi geldi. Savaş yeri olarak Çorumlu Sahrası'nı tayin etti"*.[16]

Osmanlı kaynakları ve Bezm u Rezm de zikredilen yerlerden *Kırk Dilim* ortak isimdir. Neşrî tarihini yayımlayanlar *Kırk Dilim*'in Yozgat'ın *Çekerek* mevkii olduğunu yazmaktadırlar.[17] Ancak tarihî kaynakların ve olayların dikkatle incelenmesi burasının bugün Çorum ili sınırları içerisinde yer alan *Kırk Dilim* olması gerektiğini göstermektedir.[18] Osmanlı müellifleri tarafından zikrolunan *Taraklı Borlı* ise bugünkü *Safranbolu*'dur.[19] Sinop ve Kastamonu civarı *(Taraklı Borlı-Safranbolu, Pompei-Taşköprü)* Manuel ile beraber diğer kaynakların kaydetmiş oldukları ortak isimlerdir. Osmanlı kaynaklarında zikredilen ve özellikle Bezm u Rezm'de isimleri geçen *Osmancık Kalesi, Maden Kalesi, Kırk Dilim Kalesi* gibi yerler Osmanlı-İsfendiyar mücadelesinin Çorum'un kuzey taraflarında cereyan ettiğini bize göstermektedir.[20] Manuel'in hareket etmiş olduğu hat ve vermiş olduğu isimler de bu istikamette aranmalıdır. Mektupları neşreden G. Dennis, Manuel'in mektuplarında zikredilen *Pompei*'nin *Taşköprü* olduğunu belirtmiştir.[21] Yine mektuplarda geçen *Zeno* ve *Amnisos* şehirlerinin neresi olduğu net olarak bilinememektedir. *Zana*, Amasya'nın *Akdağ Kasabası*'nın eski ismidir.[22] Manuel'de, *Zeno* ismiyle kast edilen, sefer güzergâhında da bulunan Amasya civarı mıdır? Bu noktada daha fazla bir değerlendirme yapmak mümkün gözükmemektedir.

Mektuplarda geçen diğer bir şehir ismi *Amnisos*'dur. Bu isim aynı zamanda *Amisos* olabilir mi? *Amisos* o dönemde *Samsun*'un diğer ismidir. Devrin en meşhur yollarından birisi de *Amisos* yoludur. Askeri ve ticari

---

15 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ I*, (nşr. F. R. Unat-M.A. Köymen), TTK. Basımevi, Ankara 1995, s. 323.

16 Aziz b. Erdeşir-i Esterebâdî, *Bez u Rezm*, (çev. M. Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 372.

17 Neşrî, s. 323.

18 Ali Rıza Yağlı, *75-127 Numaralı Mühimme Defterleri'nde Çorum Sancağı,* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2007, s. 4, 11; Kırkdilim mevkii ile alakalı olarak ayıca bkz. M. Keçiş, agm., s. 314.

19 *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri II (937/1530), Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili Livâları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s. 158.

20 A. R. Yağlı, agt., s. 4, 11.

21 Pompey'in (Pompeiopolis) Taşköprü olduğu ile ilgili olarak bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar,* İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993, s. 672; Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (çev. A. Pekman), İstanbul 1993, s. 40, 41.

22 B. Umar, age., s. 823.

bakımdan uygun bir güzergâh olduğunu W. Ramsay ifade etmektedir.[23] Burada kaynaklardan hareketle cevaplanması gereken soru şudur; Osmanlı kaynaklarında ismi geçen *Taraklı Borlı*'nın *Safranbolu* olduğunu ifade etmiştik. Manuel'in zikretmiş olduğu *Zeno*'nun *Safranbolu* olma ihtimali var mıdır? Veya Osmanlı kaynaklarında zikredilen *Taraklı Borlı*, Manuel'de adı geçen *Zeno*'nun yerine mi kullanılmıştır. Çözülmesi ve cevaplanması belki mümkün olmayan bu soru, konunun anlaşılması bakımından göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

II. Manuel'in mektuplarında dikkat çeken diğer bir husus millet isimlendirmeleridir. Manuel mektuplarında Osmanlıları veya Türkleri *"Pers"*, Moğolları da *"İskit"* olarak adlandırmaktadır. Burada İskit veya Moğollardan kasıt Bâyezid'in o dönemki rakibi olan Kadı Burhâneddin ve beyliğidir. Manuel, Osmanlılara *"Pers"* derken niçin Kadı Burhâneddin Ahmed Beyliği'ni *"İskit"* diye isimlendirmiştir?[24] Bu hususta Manuel'in, günümüz tarihçileri tarafından gözden kaçırıldığını düşündüğümüz bu ayrımı yapması oldukça ilginç gözükmektedir. Çünkü Kadı Burhâneddin, Eratna Beyliği'nde Kadı olarak görev almıştır. Hem Eratnalıların hem de onun devamı olan Kadı Burhâneddin Ahmed ve beyliğinin Anadolu'da İlhanlı Moğolları adına vazife yapmış oldukları ve bir nevi onların Anadolu'daki temsilcileri oldukları bilinen bir hususdur. Bu münasebetle Manuel bu inceliği çok iyi yakalamış en azından bu durumun o tarihlerde açıkça bilindiğini bize yansıtmıştır.[25] Pers ve İskit kavramları dönemin kaynaklarında hem Moğolları hem de Osmanlıları ifade etmek için kullanılmıştır. Dukas, Ankara Savaşı'nı anlatırken Timur ve askerleri için İskit tabirini zikreder.[26] Fatih dönemi kaynaklarından Kritovulos, Timur'u İskit olarak isimlendirirken, Osmanlıları

---

23 W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. M. Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960, s. 27, 28; II. Manuel'in hareket güzegâhı ve yer isimleri ile alakalı diğer kıymetli bir çalışma için bkz. E. Zachariadou, agm., s. 219-222.

24 Dennis, age., s. 38.

25 Mektupları neşreden Dennis, İskit kelimesinin o dönemde Moğollar veya Tatarlar için kullanıldığını, Manuel'in İskit isimlendirmesi hakkında ise Türk olmayan halklar veya Osmanlı hâkimiyetine girmemiş beylikler için kullandığını söylemekte fakat Manuel'in bu hususta ne kadar titiz davrandığını kestirememektedir. Bkz. Dennis, age., s. 38; Yukarıda da ifade edildiği gibi bu kelime Moğollarla irtibatı olan Kadı Burhaneddin Ahmed veya beyliği için bilerek kullanılmış olmalıdır. Bu hususla alakalı olarak bkz. E. Zachariadou, agm., s. 219; Osmanlıların veya Türklerin Pers şeklinde isimlendirilmesi ile alakalı olarak Manuel döneminde İstanbul'a gelen Rus Hacı Zosima'nın kaleme almış olduğu eserine de bakılabilir. Zosima da seyahatnamesinde Osmanlıları Pers ismiyle zikretmektedir. Bkz. *Russian Travelers to Costantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,* (ed. P. Majeska), Washington 1984, s. 38; İskit kelimesi ile alakalı bir değerlendirme için bkz. L. Kayapınar, agt., s. 24; M. Keçiş, agm., s. 310, 312.

26 Dukas, s. 39, 40.

Pers olarak adlandırmaktadır.[27] İstanbul'un fethiyle ilgili yazılmış bir mektupta ise Türklerin Pers olmayıp İskitlerden geldikleri ifade edilmektedir.[28]

Manuel'in Osmanlı ordusuna katılmasıyla ilgili olarak, dönemin Osmanlı kaynaklarında ve aynı zamanda Bâyezid'in rakibi olan Kadı Burhâneddin'in faaliyetlerini konu alan Bezm u Rezm isimli eserde açık bir bilgi bulunmamaktadır. Hatta Manuel ile hem devir olup Osmanlıların elinde esir düşen ve esaretten kurtulduktan sonra İstanbul'a da uğrayan Alman Johannes Schiltberger'in kaleme almış olduğu hatıratında da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[29] Diğer önemli bir nokta döneme ait veya döneme yakın kaleme alınan seyahatnamelerde Bizans'taki saltanat mücadelesi ve Osmanlı müdahalesiyle alakalı bilgi verilirken, Manuel'in Anadolu'ya geçişi hakkında hiçbir kayıt yoktur.[30] Devre ait kaynaklarımızdan Bezm u Rezm'de Bâyezid'in ordusuna katılanlarla ilgili bilgi vermekte ancak isim zikretmemektedir. Bezm u Rezm'deki paragrafta*"…sözün kısası Osmanoğlu kendisine katılanların ve yardımına gelenlerin fazla oluşu yüzünden güçlendi. Bölgenin ve çevrenin ileri gelenleri ona itaat ve bağlılık konusunda yarışa girdiler"*[31] denmektedir. Buradaki cümlelerin içerisine acaba Manuel'i de dahil edebilir miyiz? sorusu çözümü zor da olsa sorulmalıdır. Osmanlı kaynaklarında Manuel'in Osmanlı ordugâhına gelmesiyle ilgili açık bir bilgi yoktur. Ancak Neşrî'de; *"…bu İstanbul tekvurı gayet müfsid kâfirdür. Gerek ki bunı aradan götürevüz. Vilâyet-i İslâm arasında bu kâfir neyler didi"*[32] şeklinde bir kayıt mevcuttur. Her ne kadar 1391 seferiyle ilgili olmasa da bu cümlenin de

---

27 *Kritovulos Tarihi 1451-1467,* (nşr. A. Çokana), Heyamola Yayınları, İstanbul 2012, s. 49, 93. Yıldırım Bayezid dönemine ait Grekçe bir eserde Timur kastedilerek; *"Pers ansızın Türklerin (Osmanlılar) üzerine yürüdü"* demektedir. Aynı kaynak Timur'u İskitli kelimesiyle de anmıştır. Bkz. Ferhan Kırlıdökme Mollaoğlu, "Sultan I. Bayezid Dönemine Ait Grekçe Bir Anlatı", *OTAM*, Sayı 24 (Güz 2008), s. 131.

28 Agostino Pertusi, "Enea Silvio Piccolomini", *İstanbul'un Fethi Dünyadaki Yankısı II*, (nşr. M. H. Şakiroğlu), Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2006, s. 25.

29 Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427),* (çev. T. Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 175-186.

30 Osmanlıların Bizans tahtında nasıl bir etkiye sahip olduğunu o dönemde İstanbul'a gelen İspanyol seyyah ve elçi Clavijo ilginç cümlelerle anlatmaktadır. Manuel'in halk arasındaki lakabının bu saltanat mücadeleleri sebebiyle *"çıkma Manuel"* olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Ruy Gonzales de Clavıjo, *Anadolu Orta Asya ve Timur,* (nşr. Ö. R. Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 53-54; 1430'lu yıllarda İstanbul'a gelen seyyah Bertrandon de la Broquiere Türk hükümdarına esir düşme tehlikesi içerisinde olan Bizans İmparatoru'nun bazı müstahkem mevkileri yıktırması hakkında bilgi vererek 1390'lı yıllara ait bilgileri nakletmektedir. Bkz. *Bertrandon de la Broquiere'in Denizaşırı Seyahati,* (ed. Ch. Schefer- nşr. S. Eyice-İ. Arda), Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 215, 216; Bayezid'in Manuel hakkındaki kanaati hakkında döneme yakın kaynaklardan Sphrantzes şu bilgiyi vermektedir; *"Onun düşmanı Bayezid bile bir defasında onun hakkında İmparatoru hiç tanımayan birisi bile sadece onu görerek, bu adam İmparator olmalı der demişti". Yorgios Sfrancis'in Anıları, (*nşr. L. Kayapınar), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 70; Rus Hacı Zosimo bu dönemde İstanbul'a uğramış ve Manuel'in Türklerin yardımıyla İmparatorluk mücadelesi hakkında bilgi vermesine rağmen Manuel'in Osmanlıların yanına gelmesi hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Zosima'nın vermiş olduğu bilgiler şu şekildedir; *"Andronicus'un oğlu Kalojan, 1390 yılında Türklerin yardımıyla İstanbul'a hakim olmak için mücadeleye başladı. O, İstanbul'a yakın yerlerde bulunan kent ve kaleleri ele geçirdi, kutsal Paskalya'da şehri kuşattı. Perşembe günü yaşlı imparator Kalojan'ın oğlu Manuel, Limni adasından gemilerle İstanbul'u kurtarmak için geldi". Russian Travelers to Costantinople*, s. 100.

31 Bezm u Rezm, s. 372.

32 Neşrî, s. 325.

öncesi ve sonrasındaki olaylar okunduğu zaman Manuel ile alakalı rehin bırakılma ve İsfendiyaroğulları üzerine yapılan sefer hakkında bir ipucunun bulunması mümkündür.

Döneme ait kaynaklarda verilmiş olan bilgilerden; II. Manuel'in Osmanlı ordugâhından ayrılışı ve sonrasında gelişen olaylarla ilgili olarak Osmanlı-Bizans ilişkileri ve Bizans'ın içine düşmüş olduğu bunalım hakkında kanaate ulaşmak mümkün olmaktadır. Manuel'in Osmanlılar ile münasebetleri hakkında bilgi veren en önemli kaynak Dukas'tır. O'na göre; *"I. Murad'ın yanında rehin bulunan Manuel babasının ölümünü haber alınca ansızın Bursa'dan kaçmış ve İstanbul'a giderek İmparator olmuştur. Bu duruma çok sinirlenen Bâyezid Bizans'a karşı yeni yaptırımlar uygulamıştır. İstanbul içerisinde Müslümanların davalarına bakacak bir Kadı'nın bulunmasını talep edip Müslümanların davalarına gayr-i Müslim bir hâkimin bakmasını istemediğini beyan etmiştir. İmparator'a 'şehrin içinde hükümdarlığını yap, dışında olan her şey ve her yer bana aittir' diyerek şehri abluka altına almış, buraya gelip giden her şeyi kontrol etmiştir. Şehir de kıtlık baş göstermiş, fırınlar ekmek yapmak için odun bulamamış ve evleri yıkıp odunlarını kullanmaya başlamışlardır"*.[33]

Dukas burada hadiseleri kronolojik olarak vermemektedir. Manuel'in tahta çıkmasıyla Bâyezid'in şehri kuşatması ve kadı tayini olayı birbirine karışmış durumdadır. Ancak takdim tehirle, Manuel'i Osmanlı ordugâhına getirtip, oradan da İsfendiyaroğulları üzerine sefere çıkartan hadiseler Dukas'ın vermiş olduğu bilgilerden rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Devre yakın kaynaklardan Aşıkpaşazâde'de İstanbul'a kadı tayiniyle beraber bir de mahalle ve mescid kurulmasıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Aşıkpaşazâde'deki kayıtlar şu şekildedir; *"Tekvur yüz elçi göndürdi bağur bağursağı altın ve gümüş dolmış. İstanbul içinde hünkârın kadısı otura ve bir mahalle mescidi ola yılda on bin flori harac vere. Bu tarik üzere sulh olundu. Darakcı Yenicesi hisarı halkını sürüb getirdi İstanbul'a ol mahalleyi etdi ve ol mescidi yapdı ve kadı dahı nasbetdi masâlîhi müslimini ol kadı görür idi Hicretin 793 senesi"*[34]. Dönemin kaynaklarından Khalkokondyles Osmanlılara harac verildiğini verilen haracın miktarının da 30.000 altın olduğunu söylemektedir. Sphrantzes ise Osmanlılara verilecek asker sayısını 12.000 kişi olarak kaydetmektedir. Osmanlıların Bizans'ta yol açtığı durum ile alakalı olarak ise Demetrios Kydones; *"onlar emrediyorlar ve biz her şeye boyun eğmek zorundayız bizim köleliğimiz ve onların gücü işte ne derecede"* demektedir. Kydones devamla;*"gölge haline*

33 Dukas, *Bizans Tarihi*, (nşr. Vl. Mırmıroğlu), İstanbul 1956, s. 29, 30.
34 Aşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (nşr. Çiftçioğlu N. Atsız), Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, s. 137.

gelmiş iktidar için her ikisi de barbara hizmet etmek zorunda bırakılıyor" ifadelerini kullanmaktadır.[35]

Gelişen olaylar ve Osmanlı baskısı Bizans idari geleneği ve zihniyetinde de ciddi sarsılma ve değişmeye yol açarken, Balkan topraklarında meydana gelen art arda fetihler Bizans imparatorluk ideolojisinin tekrar sarsılmasına sebep olmuştur. II. Manuel'e Sphrantzes tarafından atfedilen bir söze göre O; *"günümüzde dertler ve sıkıntılar yakamızı bırakmıyorken devletimizin başında bir imparatora değil bir idareciye ihtiyacımız var"* demiştir. Aynı dönemde Osmanlılar Bizans İmparatorunu, İmparator (Kayser) şeklinde değil de tekfur-tekvur diye adlandırmışlardır. Bu aynı zamanda herhangi bir yörenin beyi de demektir. Bizans, tabir yerindeyse bir boğaz devletine dönmüştür. II. Manuel'in bu noktadaki siyaseti ise pasif direniştir.[36] Bu durumu döneme ait Grekçe bir kaynakta geçen ifadelerden daha net anlayabilmekteyiz. Eserde, Manuel ile Bâyezid arasındaki münasebet ve Bizans'ın içine düşmüş olduğu buhran şu cümlelerle nakledilmektedir; *"Bu yıllarda Romalıların iktidarının başında pek dindar İmparator İoannes Palaiologos bulunmaktayken Türklerin idaresini inançsızlık, ahlaksızlık ve diğer tüm kötülükler bakımından tüm insanlardan üstün olan o Bâyezid teslim aldı. Romalıların hükümdarlığını ise zikrolunan dindar imparatorun oğlu diyanetli imparator Manuel Palaiologos devraldı. Erdemin bu denli timsali olan İmparator fevkalade inançsız barbara boyun eğmek zorunda kaldı ve o yıllarda Romalıların [gücü] o kadar zayıfladı ki, devlete gelir kaynağı olarak bir tek İstanbul'dan başka neredeyse geriye hiçbir yer kalmadı. Bizim dindar İmparatorumuzun inançsızların yanında katılmaya mecbur olduğu dört bir tarafa ardı arkası kesilmeyen seferlerde çektiği ıztırabı, katlanmak zorunda olduğu diğer şeyleri söylemenin ne yararı vardır? Hatta bundan dolayı Türkler Anadolu'nun geri kalan kentlerini itaatleri altına aldılar. Bunlar böyle olduğu için [durumumuz] sürekli kötüye gidiyor, düşmanlarının her türlü hakaretlerine katlanarak Romalılar on binlerce felaket [içinde] boğuluyordu. Fevkalade dindar İmparator bu uzun süreli hizmetinin karşılığında ödül olarak gözlerinin kör edilmesine mahkûm edildi".*[37] Bütün bu olanlar halkın psikolojisine de yansımıştır. Dukas bunu şu cümlelerle ifade etmektedir; *"bir kile buğday yirmi altın sikkeye satılmaktaydı. Yokluk halkı yöneticilerine saygı duymamaya ve devlete ihanet etmeye götürüyordu. İmparatorları da her gün şu duayı ediyordu efendimiz İsa Mesih Hıristiyan halklarının,*

---

35 Georges Ostrogorski, "Türk İmparatorluğu'na Vergi Veren Devlet: Bizans", (çev. M. Daş), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, (Mart 2002), s. 213.

36 Nevra Necipoğlu, "Evrensellikten Geri Çekiliş Bizans İmparatorluk İdeolojisinin Evrimi ve Osmanlı Fütuhatı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 147, 148; II. Manuel ve dönemi yönetimi ile alakalı özel bir çalışma için bkz. Florin Leonte, *Rhetoric in Purple: The Renewal of Imperial Ideology in the Texts of Manuel II Palaiologos*, (yayımlanmamış doktora tezi), Central European University, Budapest 2012, s. 111-126.

37 F. K. Mollaoğlu, agm., s. 136.

İstanbul Manuel'in imparatorluğu zamanında inancımızın bütün kutsal ve saygın anıtlarıyla birlikte kâfire teslim edildi diye bir haber duymasına izin vermeyesin".[38]

Manuel dönemindeki Osmanlı-Bizans münasebetlerinin daha doğrusu Osmanlı baskısının Hıristiyan mezhebleri arasındaki ilişkilere de yansıdığını da görmekteyiz. Makalemizin konusu ve ele alınan yılları ile alakalı olmamakla beraber, devam eden senelerde II. Manuel'in bu ve benzeri Osmanlı müdahaleleri ile muhatap olması mevcut Katolik-Ortodoks yakınlaşmasını tetiklemiş, tarihi Latin-Ortodoks çekişmesini de hızlandırmıştır.[39] Mezhebler arası ilişkiler devam ederken Osmanlı baskısı İstanbul Patrikliğinin ve İmparator'un itibarını da zedelemiştir. Bütün bu olayları konumuz bakımından açıklayabilecek en güzel örnek Moskova Dükasının tavrıdır. Osmanlı tahakkümü ile karşı karşıya olan Bizans'a dolayısıyla İstanbul Ortodoks Patrikliğine en esaslı itiraz Moskova Dükası Vasili'den gelmiştir. Vasili ülkesindeki kiliselerde Bizans İmparator'unun adının anılmasını yasaklamaya kalkışmıştır. Vasili İmparator'un artık Ortodoks kilisesinin başı sayılmak hakkını yitirmiş olduğu kanaatindedir. Bizanslılara göre evrensel kilisenin var olması, evrensel bir imparatorun da var olması şartına bağlıydı. Bunlardan biri diğeri yokken var olamazdı. Moskova Dükası Vasili'nin, *"bir kilisemiz var ama bir imparatorumuz yok."* sözleriyle göstermiş olduğu itaatsizliğe, Kostantinopolis patriği Antonios bizzat bir mektup yazarak cevap vermiştir. O, Bizans İmparatorunun evrenselliğini ve bağımsızlığını şu sözlerle savunmuştur; *"Havari Aziz Petrus Tanrı'dan korkun, hükümdarı sayın derken nasıl tek bir tanrı varsa bunun gibi evrende de bir tek hükümdar olup o da Roma İmparatorudur. Bunun dışında kendi kendilerine İmparator sıfatını alanlar dünyadaki doğal ve yasal düzeni çiğnemiş olurlar. Eğer şimdi Türkler Tanrının rızasıyla İmparatorun ülkesini kuşatmış olsalar dahi bugün bile kilise tarafından Romalıların yani bütün Hıristiyanların Basileusu olarak kutsanmakta ve atanmaktadır. Oğlum bir kilisemiz var ama bir imparatorumuz yok demekle yanılıyorsunuz. Hıristiyanların bir kilisesi olup da bir imparatorlarının olmaması mümkün değildir. Ve eğer Hıristiyan âleminde İmparator adını takınan başka kimseler var ise doğaya ve yasaya aykırıdır. Bu zorbalığın sonucudur"*.[40] Kostantinopolisteki büyük kiliseye hâlâ Slav ülkelerindeki kiliseler ve Rusya kilisesinin bağlı olduğu vurgulanıyordu. Burada Bizans'ı derleyip toparlamakta İmparatordan çok

---

38 Nicol, age., s. 328.

39 Döneme ait Bulgar kroniği Osmanlı baskısıyla Manuel'in kiliseleri birleştirmek için yola çıktığını şu cümlelerle anlatır; *"İmparator Manuel Bayezid sıkıştırınca yerine yeğenini bırakmış kiliseleri birleştirmek ve onları da savaşa çekerek kurtuluşu sağlamak için eski Roma'ya gitmişti. Çünkü abluka altında olduğu için açlıktan kırılan Kostantinopolis'in başına korkunç felaketler yığılmıştı. Bazıları gece gizlice kaçıyor, geride kalan yoksullara da kenti terk etmeleri emrediliyordu"*. Konstantin Kosteneçki, *Stefan Lazareviç*, (çev. H. Mevsim), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 64.

40 Necipoğlu, agm., s.152; Patrik Antonios'un mektubunun tam metni için bkz. Ernest Barker, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, (çev. M. Tunçay), Dost Kitabevi, İstanbul 1982, s. 237-239.

patriğin öne çıktığını görmekteyiz. Altmış yıl sonra bu durum daha da netleşecektir. İmparator olmayacak ancak patrik varlığını devam ettirecektir.[41] Döneme ait Ortodoks-Katolik ilişkileri müstakil olarak incelenmesi gereken bir konu olarak dururken, bu noktada Osmanlıların Rumeli'de Ortodoks kartını nasıl oynadığı? araştırılmaya değer ayrı bir sorudur.

II. Manuel bu sefer dönüşünde kışı Ankara'da geçirmiş,[42] orada da kendi ifadesiyle Persli bir müderrisin yanında kalmış onunla yapmış olduğu dini tartışmaları kaydetmiştir. Manuel, Ankara'daki bu tartışmaları yirmi altı diyalogluk bir dizi halinde işleyip küçük kardeşi Theodoros'a göndermiştir. Bu kayıtlar bir müddet sonra yayımlanmıştır. Müslüman tartışmacıya göre nasıl Yahudiler Tanrı'nın İsa aracılığıyla yaptığı açıklamalara kulak asmamak yüzünden çile çekmişlerse, Hıristiyanlar da Tanrı'nın daha sonra Hz. Muhammed vasıtasıyla yaptığı açıklamaları reddetmiş olmalarının sonuçlarına katlanmaktaydılar. Bu yorum dönemin siyasî olaylarının bir yansıması olmalıdır. Persli müderris olarak isimlendiren bu şahsın tereddüdlü de olsa Hacı Bayramı Velî olabileceğine dair son yıllarda çıkan incelemelerde bilgiler bulunmaktadır.[43]

II. Manuel, Venedik kaynaklarının vermiş olduğu bilgilere göre 1392 senesinde Yıldırım Bâyezid'in, İsfendiyaroğullarının elinde kalan Sinop'a denizden donanmayla düzenlemeyi düşündüğü sefere tekrar çağrılmıştır. Ancak Macarların Rumeli'de harekete geçmeleri Sinop üzerine düşünülen sefer iptal edilmiştir.[44]

SONUÇ

Sonuç olarak; II. Manuel Bizans'ın son yıllarında İmparator olup, devletini kurtarmak adına farklı gayretlerin içerisinde bulunmuş bir devlet adamıdır. Edebiyat, felsefe ve ilahiyat gibi sahalarla da alakadar olmuş ve çalışmaları bize kadar gelmiştir. Küçük yaşlarda rehin olarak başlayan siyasi hayatı İmparator olduktan hemen sonra Osmanlıların yanında rehin olarak devam etmiştir. İsfendiyaroğulları üzerine yapılan sefere Yıldırım Bâyezid'in yanında iştirak etmiş buradan dostlarına mektuplar kaleme almıştır. Bu mektuplarda Türkler (Osmanlılar) ile alakalı bilgiler verip kanaatlerini bildirmiştir. II. Manuel'in Osmanlıların yanında sefere katılmış olması aynı

41 Nicol, age., s. 320, 321.

42 E. Zachariadou, agm., s. 219, 222.

43 II. Manuel'in Ankara'da bir müderrisin evinde misafir kalması ve Hacı Bayram Velî ile alakası hakkında tartışma için bkz. Nihat Azamat, "Hacı Bayram-ı Veli", *Diyanet İslam Ansiklopedisi XIV*, s. 444; Risaleler hakkında bilgi için bkz. Mustafa Daş, "XIV. Asırda Dinler Arası İletişim: Bizans İmparatoru II. Manuel Palaiologos ve Hacı Bayram-ı Velî'nin Ankara'da Yaptıkları Tartışma", *Osmanlılar ve Avrupa Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, (ed. S. Kenan), TDV. Yayınları, İstanbul 2010, s. 345-355; Hacı Bayram, Müderris münasebeti ve Manuel'in müderris ile diyaloglarını içeren bir çalışma için bkz. Marie-Helene Congourdeau, "Manuel II et l'islam", (*https://www.academia.edu/435882/_Manuel_II_et_lislam_*), p. 1, 6, 7; Nicol, age., s. 319.

44 E. Zachariadou , agm., s. 222, 223; L. Kayapınar, agt., s. 12, 13.

zamanda Bizans siyasi hayatında ve Ortodoksluk itikadında ciddi değişmenin ve sarsılmanın meydana geldiğinin de açık bir ifadesidir. Nitekim bu durum Moskova'da (Ortodokslarda) tartışma ve itirazlara sebep olmuş, bu itirazlar yaklaşık altmış sene sonra yerini kesin bir tarihi sonuca bırakmıştır. Osmanlıların Ortodoks-Katolik münasebetleri içerisindeki yeri, bu noktadan hareketle ele alınmalıdır. Böyle bir çalışmanın dönemin ve daha sonraki devir olaylarının izahında birçok soruya cevap vereceği kanaatindeyiz. Yine II. Manuel'in Ankara'da Persli müderris olarak isimlendirilen Müslüman din adamı ile yapmış olduğu tartışmanın Türkçeye kazandırılması dönemin anlaşılmasında büyük bir eksikliği de giderecektir.

KAYNAKÇA

-438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri II (937/1530), Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili Livâları, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994.
-Ahmed bin Ali El Kalkaşandî, *Subh'ülA'şa VIII,* (Nşr. Y. A. Tavîl), Kahire 1915.
-ANDRIOPOULOU, Stavroula, *Dıplomatıc Communıcatıon Between Byzantıum And The West Under The Late Palaıologoı (1354-1453),* (yayımlanmamış doktora tezi), The University of Birmingham 2010.
-Aşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (nşr. Çiftçioğlu N. Atsız), Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949.
-AZAMAT, Nihat, "Hacı Bayram-ı Veli", *Diyanet İslam Ansiklopedisi XIV,* İstanbul 1996.
-Aziz b. Erdeşir-i Esterebâdî, *Bezm u Rezm,*(Çev. M. Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
-BARKER, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, (Çev. M. Tunçay), Dost Kitabevi, İstanbul 1982.
-Bertrandon de la Broquiere'in Denizaşırı Seyahati, (Ed. Ch. Schefer-nşr. S. Eyice-İ. Arda), Eren Yayınları, İstanbul 2000.
-CHRYSOSTOMİDES, Julian, *"11. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Bizans İmparatorluğu"*, *Türkiye Tarihi 1071-1453 I,* (ed. K. Fleet), Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
-CONGOURDEAU, Marie-Helene, "Manuel II et l'islam", (*https://www.academia.edu/435882/_Manuel_II_et_lislam*).
-ÇELİK, Siren, *TheLetters of Manuel II Palaiologos (1350-1425)*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), The University of Birmingham, October 2012.
-DAŞ, Mustafa, "XIV. Asırda Dinler Arası İletişim: Bizans İmparatoru II. Manuel Palaıologos ve Hacı Bayram-ı Velî'nin Ankara'da Yaptıkları Tartışma", *Osmanlılar ve Avrupa Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim,*(Ed. S. Kenan), TDV. Yayınları, İstanbul 201.
-DENNİS, George, T., *The Letters Of Manuel II. Palaeologus*, Harvard University, Washington 1977.
-Dukas, *Bizans Tarihi,*(nşr. Vl. Mırmıroğlu), İstanbul 1956.
-Georges Ostrogorski, "Türk İmparatorluğu'na Vergi Veren Devlet: Bizans", (Çev. M. Daş), *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı 11, (Mart 2002).
-GÖRMEZ, Mehmet, "Hacı Bayram Velî, II. Manuel Palaiologos ve Papa XVI. Benedikt, Papa XVI. Benedikt'in Konuşmasının Tarihi ve İlmi Değeri Üzerine", *http://www.mehmetgormez.com/dosyalar/1_76047037_5857907.doc.*
-HERRİN, Judith, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
-Johannes Schıltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427),* (Çev. T. Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
-KAYAPINAR, Levent II. Manuel Palaeologos'un Mektuplarının Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi (1389-1402), (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
-KEÇİŞ, Murat, "II. Manuel Palaiologos'un Mektuplarında Sultan Yıldırım Bâyezid ve Osmanlılar", *The Journal of Academic Social Science Studies VI\3,* March 2013.
-Konstantin Kosteneçki, *Stefan Lazareviç*, (çev. H. Mevsim), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
Kritovulos Tarihi 1451-1467, (Nşr. A. Çokana), Heyamola Yayınları, İstanbul 2012.
-LEONTE, Florin, *Rhetoric in Purple: The Renewal of Imperial Ideology in the Texts of Manuel II Palaiologos*, (yayımlanmamış doktora tezi), Central European University, Budapest 2012.
-Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ I,* (Nşr. F. R. Unat-M.A. Köymen), TTK. Basımevi, Ankara 1995.

-MOLLAOĞLU, K. Ferhan, "Sultan I. Bâyezid Dönemine Ait Grekçe Bir Anlatı", *OTAM*, Sayı 24 (Güz 2008).
-NECİPOĞLU, Nevra, "Evrensellikten Geri Çekiliş Bizans İmparatorluk İdeolojisinin Evrimi ve Osmanlı Fütuhatı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
-NECİPOĞLU, Nevra, *Byzantıum Between The Ottomans And The Latins,* Camridge University 2009.
-NICOL, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453),* (Çev. B. Umar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
-*Oruç Beğ Tarihi*, (nşr. N. Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
-PERTUSİ, Agostino, "Enea Silvio Piccolomini", *İstanbul'un Fethi Dünyadaki Yankısı II,* (nşr. M. H. Şakiroğlu), Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2006.
-RAMSAY, W. M.,*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960.
-*Russian Travelers to Costantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,* (Ed. P. Majeska), Washington 1984.
-RuyGonzales de Clavıjo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Nşr. Ö. R. Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul 1993.
-Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev. A. Pekman), İstanbul 1993.
-UMAR, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993.
-YAĞLI, Ali Rıza, *75-127 Numaralı Mühimme Defterleri'nde Çorum Sancağı,* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Dumulupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2007.
-*Yorgios Sfrancis'in Anıları*, (Nşr. L. U. Kayapınar), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
-YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK. Yayınları, Ankara 1991.
-ZACHARİADOU, Elizabeth, A., "I. Bâyezid ve Kadı Burhâneddin Arasındaki Çekişmede II. Manuel Palaiologos", (Çev. M. Keçiş-Ş. Çeler), *OTAM,* Sayı 22, (Güz 2007).